

С. В. ЧАЙКОВА

(г. Гомель, УА “Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны”)

НАЙМЕННІ НАЖА Ў ГАВОРКАХ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

У артыкуле на фактычным матэрыяле, крыніцай якога паслужылі дыялектныя слоўнікі гомельскага рэгіёна і матэрыялы да іх, разгледжаны найменні нажа ў гаворках Гомельшчыны. Пададзена этымалогія літаратурнай лексемы нож і большасці дыялектных адзінак з такім значэннем; адзначаны ўстойлівыя выслоўі з дадзеным кампанентам у народнай творчасці.

Беларуская дыялектная лексіка фарміравалася многія стагоддзі. Як і іншыя сферы жыцця, яна падпадала раней і падпадае зараз пад уплыў розных аб'ектыўных абставін, а значыць увесь час відазмняецца: адны рэгіянальныя найменні з'яўляюцца, другія працягваюць функцыянаваць, трэція знікаюць з актыўнага ўжытку або наогул не выкарыстоўваюцца насельнікамі той ці іншай мясцовасці і захаваліся толькі ў дыялектных слоўніках ды артыкулах навукоўцаў. Сёння народную лексіку па праўдзе можна назваць з'явай рэліктавай, а таму надзвычай актуальным уяўляецца збор, сістэматызацыя і навуковая інтэпрэтацыя тэрытарыяльных лексічных адзінак.

Дыялектны лексікон беларусаў дастаткова разнастайны і ўключае ў сябе шматлікія тэматычныя групы прадметна-бытавой лексікі. Значную частку складаюць ‘прыстасаванні, пры дапамозе якіх выконваецца якая-небудзь праца, работа, – прылады’ [7, IV, с. 442], да якіх адносіцца нож.

Лексема **нож** згодна з “Тлумачальным слоўнікам беларускай мовы” абазначае ‘прыладу для рэзання, якая складаецца з ляза і ручкі’ [7, III, с. 414]. У залежнасці ад мэты прызначэння нажа і ад яго памераў, формы і дліны ляза існуе класіфікацыя нажоў, напрыклад: нажы баявыя, паляўнічыя, турыстычныя, кухонныя, сталовыя і іншыя – спецыяльнага прызначэння.

Аднак аб'ектам нашага даследавання з'явіліся дыялектныя найменні гаспадарчага і кішэннага нажа, якімі карысталіся і карыстаюцца беларусы ў паўсядзённым побыце.

Агульнаславянскае слова *нож* (прасл. **ножь*, звязана з *занόза*, *нізіць*) фіксуецца ўсходнеславянскімі помнікамі з XI ст. Ужываецца ў нязменным выглядзе ў большасці славянскіх моў: рускай – *нож*, польскай – *noż*, славацкай – *nož*, верхнялужыцкай – *nož*, ніжнялужыцкай – *pož*, славенскай – *pož*, сербска-харвацкай – *nož*, македонскай і балгарскай – *нож*; з нязначнымі фанетычнымі зменамі выкарыстоўваецца ва ўкраінскай – *ніж* і чэшскай – *nůž* – мовах [10, VIII, с. 39–40].

У беларускай мове ўжываюцца шматлікія як літаратурныя, так і дыялектныя ўстойлівыя выслоўі з кампанентам *нож*: *быць на нажах*, *нож у спіну*, *тачыць нож*, *трапіць пад нож*, *легчы пад нож*, *памерці пад нажом*, *пусціць пад нож*, *рэзаць без нажа* (без нажа *зарэзаць*), *прыстаць з нажом да горла*, *як нажом адрэзаць*, *хоць нажом рэж*, (як) *нож у сэрца*, *лезці на нож*, *дрыжаць як вяроўка перад нажом* (*ножыкам*), *рэзаць языком як нажом*, *сэрца як нажом кроіць*, *як нажом па сэрцы каму*, *як нажом па шыі*, *як нажом адрэзала*, *лёгка як нож у булку*, *рэзучы ек нож*, *як бы на чыё горла нож гастрылі*, *як нож у сэрца ўбіў*, *як шавецкі нож – і боты шыць*, *і бульбу крышыць* і інш. [пагодле фразеалагічных слоўнікаў беларускай мовы і ніжэй пададзеных дыялекталагічных слоўнікаў].

Лексема *нож* уваходзіць таксама ў склад літаратурных і дыялектных прымавак і прыказак: *Не заўсёды кухар той, у каго доўгі нож* (*Non coquus semper, cui longus culter adhaeret*); *Як не стала хлеба, дык і нож не трэба*. *Нож – ек огонь*. *Езык жэ горш за нож* [8, III, с. 211].

Са значэннем ‘загінуць’ адзінка з'яўляецца кампанентам фразеалагізма *скінець на нажы*, які зафіксаваны ў складзе гомельскай народнай песні: “Разбойник кричитъ: “Не кажи, а то скинеш на ножи” [5, с. 136].

На Тураўшчыне існуе звычай, “калі дзіцяці, якое пачынае хадзіць, нажом умоўна разразалі “пўты”: *Як пачынае ходзіць дзіця, то разрэзваюць пўто ножэ́м* [8, III, с. 211].

У гомельскіх гаворках выкарыстоўваецца як літаратурны варыянт – **нож** (*На ножэ́ цэділі молоко, шоб ве́дма не отбі́рала ў коро́ву* [8, III, с. 211]), так і мясцовыя, рэгіянальныя найменні.

Напрыклад, гаспадарчы нож з драўлянай ручкай у Жыткавіцкім раёне мае найменне **каладан**: *Возьмі каладан на столе і нареж хлеба* [1, с. 29]; на Тураўшчыне ўжываецца фанетычны варыянт **колодан**: *Бувало, только колодан нож* [8, II, с. 207], у Лельчыцкім раёне – словаўтваральны варыянт **колóдоч**: *Пудай мне колóдоча* [3, с. 57].

Як адзначана ў “Этымалагічным слоўніку беларускай мовы”, “Дакладных адпаведнікаў з суфіксам -ан няма. Бліжэйшыя паралелі: укр. *колодач* ‘вялікі нож’, ‘нож, які носяць у ножнах на поясе’, зах.-укр. *колодачик*, рус. *колодей* ‘вялікі кухонны нож з драўлянай ручкай’, хоць у гэтым прыкладзе суфіксацыя не вельмі тыповая для такіх утварэнняў. Параўнайце, аднак, рус. *колодейка* ‘невялікі абрубак дрэва, цурбан’, дзе матывацыя, магчыма, генетычна суадносіцца з папярэдняй. Матывацыя ўтварэнняў празрыстая – ‘нож, які ўбіваецца ў калодку’ (у адрозненне ад нажоў з тронкамі)” [10, IV, с. 117].

Стары, зрэзаны нож у Чачэрскім раёне называюць **карна́ч** (памянш. **карна́чык**): *Я ў лес заўсёгда с сабой карначык бяру* [2, с. 78]. Такая ж памяншальная намінацыя **карна́чык** для зламанага ножыка зафіксавана ў Лоеўскім раёне: *У мяне такі лоўкі карна́чык, што я за пяць мінут чугунок бульбы ім аблуплю* [4, IV, с. 213].

Паводле сцверджанняў вучоных-этымолагаў лексема **карнач** утварылася ад прыметніка **карматы** са значэннем ‘кароткі, адрэзаны’ (які ў сваю чаргу ўтварыўся ад дзеяслова **карнаць** – ‘укарочваць’) пры дапамозе *зь-*суфіксацыі, якая ператварае прыметнік у адпаведны назоўнік [10, IV, с. 273].

У Хойніцкім раёне такія ж невялікія стары і зрэзаны ножык ці ножык з кароткім, абламаным лязом мае сінанімічную назву **кірпелік**: *Кірпелікам лучшай лупіць картоплю, чым нажом* [4, IV, с. 230]; *У салдацкіх штанах, ён сядзеў на прасохлай раллі і выразаў кірпелікам на жалезнай скрынцы нейкую з кардону пракладку* [5, с. 72].

Найменне **кірпелік** з’яўляецца суфіксальным утварэннем (пры дапамозе двух суфіксаў -ель і -ік) ад слова **кірпа** (пра кароткі задзёрты нос), зыходным якога ў сваю чаргу з’яўляецца незафіксаваны дзеяслоў ***кірпець**. Калі гаворка ідзе аб малым нажы (ножыку), дадаецца дэмінітыўны суфікс -ік – тады ***кірпець** > ***кірпель** > ***кірпелік** [10, V, с. 38–39].

Цікавымі, на нашу думку, з’яўляюцца занатаваныя на Тураўшчыне дыялектныя лексемы для назваў дрэннага нажа, што ўжываюцца з адценнем зневажальнасці, – **чы́пель** (**чэ́пель**): (*Ой, то нож? То чы́пель!*) і **чы́кель** (*Баба да гэтым тупім чы́келем можэ зробіць кобанчыку аперацыю*) [8, V, с. 305–306].

Лексема **чы́кель** утварылася суфіксальным спосабам пры дапамозе суфікса -ель ад дзеяслова **чыкаць** са значэннем ‘хутка, з рэзкім, кароткім гукам рэзаць, сячы і пад.’ Намінацыя **чыкель** уступае ў аманімічныя адносіны і разам з лексмай **чыкельда** ўжываецца для наймення кульгавага чалавека: **чы́кель**¹ – ‘дрэнны нож’ і **чы́кель** (**чыкельда**)² – ‘кульгавы чалавек’: *Ой, чы́кель, чы́кель, пакрый дарожкі. У нашага Сяргейкі крывыя ножкі. Дайце кульбачку падпіраціся, да нашай Галечкі дабіраціся* (Параўн.: **чыкельдаць** і **чыкільдаць** са значэннем ‘кульгаць, чыкільгаць’: *Чыкельдаеш як стагодні дзед* [9, с. 335], *Мой Толька ўжо вучыцца чыкільдаць* [4, X, с. 126] – дзеясловы, якія выкарыстоўваюцца жыхарамі Жлобінскага і Хойніцкага раёнаў).

Акрамя таго, лексема **чы́пель** (**чэ́пель**) шматзначная і выкарыстоўваецца на Тураўшчыне з двума значэннямі: 1) ‘дрэнны нож’ і 2) ‘вышчарбленае лязо ў нажы, сцізорыку’ [8, V, с. 306].

Для невялікага ‘складанага кішэннага ножыка’ [7, V/1, с. 416] у беларускай мове маецца літаратурна замацаваная лексема – **сцізóрык**, якая паходзіць з польскай мовы – *scyzoryk*. Слова даследчыкі-этымолагі адносяць да лацінскага *scizorium* – ‘крояць’ і лічаць новым запазычаннем з французскай мовы *scizor*, да якога далучаецца польскі суфікс -ук на ўзор *nóżyk* [6, с. 80].

Між тым, у Лоеўскім раёне ўжываецца дыялектнае найменне – *складанчык*: *Куды ні іду, а складанчык у кармані ляжыць* [4, VIII, с. 151]. Лексема *складанчык* адзначана таксама ў “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” з паметай *размоўнае*: *У мяне засталася толькі адна надзея: вымяняць дзягу сабе на свой стары складанчык* [7, V/1, с. 170–171].

Відавочна, што гэта найменне ўтварылася суфіксальным спосабам ад прыметніка *складаны* пры дапамозе суфікса *-чык* (**складанчык* > **складаны* > **складаць*).

Нож – адзін з самых неабходных атрыбутаў хатняй гаспадаркі. У сувязі з вялікай запатрабавальнасцю рэчы менавіта ў народна-бытавой мове ў параўнанні з літаратурнай беларусамі ўжываецца значна большая колькасць назваў гэтай прылады для рэзання. Не з’яўляецца выключэннем і мова жыхароў Гомельскай вобласці, у якой для наймення нажа зафіксаваны дыялектныя сінанімічныя лексемы.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Купрыенка, В. А., Шур В. В. Матэрыялы да слоўніка гаворак Мазырскага Палесся : вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта беларускага аддзялення. – Мазыр : Мазырскі дзяржаўны педагагічны інстытут, 1996. – 70 с.

2 Курцова, В. М. З народнага слоўніка / Жывое народнае слова : дыялектал. зб. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – С. 76–95.

3 Кучук І. М., Малюк А. К. Палескі слоўнік : Лельчыцкі раён. – Мазыр : МазДПП імя Н. К. Крупскай, 2000. – 156 с.

4 Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны. – У кн.: Беларуская мова і мовазнаўства. Міжвуз. зборнік. Беларуская мова. – Мінск : Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна. Вып. 4. Е – К. – 1976. – 276 с.; Вып. 8. С. – 1980. – 192 с.; Вып. 10. Х – Я. – 1982. – 160 с.

5 Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры : Слоўнік / [У. В. Анічэнка, В. А. Горленка, Л. І. Злобін, Д. А. Лявончанка]; Пад рэд. У. В. Анічэнкі. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1983. – 174 с.

6 Сцяцко, П. У. Народная лексіка і словаўтварэнне / П. У. Сцяцко. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972. – 288 с.

7 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / Пад агульнай рэдакцыяй К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы). Т. 3. Л – П / [Рэд. тома П. М. Гапановіч]. – Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1979. – 672 с.; Т. 5. Кн. 1. С – У / [Рэд. тома М. Р. Суднік]. – Мінск : выдавецтва “Беларус. Сав. Энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1982. – 663 с.; Т. 5. Кн. 2. У – Я / [Рэд. тома М. Р. Суднік]. – Мінск : Беларус. Сав. Энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1984. – 608 с.

8 Тураўскі слоўнік : у 5 т / Склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка. Т. 2. Д – К. – 1982. – 271 с.; Т. 3. Л – О. – 1984. – 311 с.; Т. 5. С – Я. – 1987. – 423 с.

9 Фальклорны слоўнік Гомельшчыны / Склад. У. В. Анічэнка, У. А. Бобрык, Л. П. Кузьміч, Дз. Дз. Паўлавец; навуковы рэдактар А. А. Станкевіч. – Гомель : УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”, 2003. – 346 с.

10 Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. У 12 т. Т. 4. К – Каята / [В. Дз. Лабко, І. І. Лучыц-Федарэц, В. У. Мартынаў і інш.; Рэд. В. У. Мартынаў]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1988. – 327 с.; Т. 5. К – Л / Укл. В. У. Мартынаў, І. І. Лучыц-Федарэц; Рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 320 с.; Т. 8. Н – П / Укл. Г. А. Цыхун і інш.; Рэд. В. У. Мартынаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 270 с.

In the article, based on factual material, the source of which was the dialectological dictionaries of the Gomel region and materials for them, the names of the knife in Gomel dialects are considered. The etymology of the literary lexeme knife and most dialectological units with this meaning is presented, stable combinations with this component in folk art are noted.